

УДК 347.63

DOI:10.32366/2523-4269-2018-64-3-12-18

Делія Юрій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-5545>

ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) ПРАВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті досліджено теоретичні й практичні питання, здійснено аналіз джерел (форм) права у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Відзначається, що категорія «джерело права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина» є спорідненою з категорією «джерело права», водночас має власний предмет і метод регулятивного впливу на суспільні відносини.

Ключові слова: джерело права; джерело права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні; права та свободи громадянина; правоохоронні органи; форма права.

Постановка проблеми. Процес становлення та розбудови сучасної української державності збігається в часі з реформуванням політичної системи, становленням якісно нових демократичних інститутів публічної влади та формуванням цивілізованого громадянського суспільства. Це об'єктивно спонукало до змін у системі українського права. Джерела (форми) права кожної сфери суспільної діяльності є своєрідним показником стану та розвитку правової системи. Проблематика джерел (форм) права, зокрема визначення термінології даної категорії та видів джерел, їх співвідношення з правовою наукою, мають не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення. У загальному розумінні дане питання є проблемою загальної теорії права [1, с. 28].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У спеціальній літературі джерела (форми) права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина залишаються недостатньо дослідженими. Водночас визначальні аспекти проблематики розглядали у своїх роботах вітчизняні та зарубіжні науковці права, а саме: В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк, В. К. Колпаков, В. Ф. Погорілко, М. І. Корнієнко, В. І. Курило, В. Л. Федоренко, В. К. Шкарупа та інші. Однак до цього часу не склалося загальної концепції стосовно джерел (форм) права в обраній для дослідження сфері.

Формування мети статті. Таким чином, метою статті є удосконалення теоретико-правової характеристики джерел (форм) права у сфері захисту правоохоронними органами прав і свобод людини й громадянина в Україні.

Виклад основного матеріалу. Джерела (форми) права виступають своєрідним чинником стану та розвитку правової системи. Питання джерел (форм) права, а саме визначення термінології даної категорії та видів джерел (форм), їх співвідношення з правовою системою були і будуть залишатися предметом дослідження правової науки, що, у свою чергу, має не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення. Джерело (форми) права науковці розуміють як форму зовнішнього виразу норм. У науковій правознавчій літературі виділяють два основних значення терміна «джерела права» – у матеріальному і у формально-юридичному розумінні. Так, А. М. Школик, розглядаючи джерела, робить наголос на «місцезнаходженні» права в даній галузі [2, с. 28].

Водночас для формулювання теорії джерел (форм) права у сфері захисту правоохоронними органами прав і свобод людини й громадянина в Україні, потрібне детальне проникнення в їхню сутність, визначення їх основних властивостей, виявлення і пояснення існуючих закономірностей їх функціонування.

У теоретичних розвідках зазначається, що категорію «джерело права» вперше почали використовувати ще за часів Давнього Риму. Тіт Лівій назвав Закони XII таблиць «джерелами усього публічного і приватного права», оскільки давньоримські правознавці вважали їх витокami чинного права. Таке розуміння джерела (форми) права відповідає лексичному значенню поняття «джерело» (те, що дає початок чому-небудь, звідки походить що-небудь).

Т. Гоббс шукав засади формування права в природі людини та в суспільстві, наголошуючи на великому значенні письмової форми законодавства. Він підкреслював, що для належного функціонування норм права обов'язковим є їх доведення до відома суб'єктів права [3, с. 13–18].

Корисними слід вважати роздуми В. Нечаєва, який у 1894 році визначив джерела права як форми, у які право виливається в процесі свого створення та з яких ми отримуємо як наші відомості про його положення, так і впевненість у тому, що ці норми мають дійсно юридичну сутність та встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки. До джерел права дослідник відносить: закони і розпорядження влади (законодавство), що визначають усю сукупність правил поведінки громадян чи окремі сторони їх відносин; звичаї (звичаєве право), що виражають юридичний порядок, який встановлюється незалежно від приписів закону чи безпосередньо в силу цих приписів; судові рішення (судова практика), які встановлюють примусові юридичні правовідносини між особами; юридичні акти, якими регулюються відносини окремих верств і корпорацій, а також окремих осіб згідно з їх волею; науку права (право юристів), яке розкриває юридичну правосвідомість шляхом визначення своїх методів і встановлення об'єктивного розуміння права [4, с. 419–425].

Теоретичні розвідки питання джерел (форм) права в радянські часи ґрунтувалися на позиції діалектичного методу та обґрунтовували положення про те, що система джерел права є похідною від системи права в цілому. Остання відображає внутрішню структуру права, а перша – форми буття, «юридичну оболонку» життя норм права. Запропоноване бінарне позиціонування джерел права з системою права отримало своє поширення й у галузевих джерелах права [5, с. 92], що, у свою чергу, говорить про певну дискусійність та тривалість, потребує продовження пошуку розв'язки наукової дискусії.

Важливою складовою теоретичного дослідження джерел права є визначення терміна «джерело права», що має на меті встановити його суттєві ознаки та виокремити види джерел (форм) права. У свою чергу, специфіка правового розуміння окресленої категорії полягає в тому, що воно має у вітчизняній науці категоріальний статус і становить досить широку систему знань, що розвивається у певну теорію у складі загальної теорії держави і права [6, с. 19].

У науковій правознавчій літературі розрізняють два основних значення поняття «джерело права» – у матеріальному і у формально-юридичному розумінні. У першому значенні під «джерелом права» розуміють різні соціальні чинники, які продовжують право, тобто викликають необхідність встановлення нових норм, зміни чи скасування старих [7, с. 42]. У другому значенні, формально-юридичному, джерело права трактується з точки зору офіційних форм, у яких здійснюється встановлення, зміна чи скасування правових норм і знаходить вираження їхній зміст [7, с. 42].

У широкому розумінні «джерело (форма) права» – це спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм, який засвідчує їхню загальнообов'язковість, а також положень, що розкривають, тлумачать зміст права. За більш широкого підходу, джерело права – це сила, що створює право. У вузькому розумінні слід брати за основу формально-логічний підхід.

Інституційним джерелом права у найбільш широкому, загальному розумінні визнається держава, державна влада в силу того, що саме держава опосередковує зв'язок права з об'єктивно існуючими суспільними відносинами та надає правовим установам загальнообов'язкового характеру. У більш вузькому значенні інституційним джерелом права є правотворча діяльність держави через уповноважені органи, що спрямована на встановлення або санкціонування норм права. Водночас, формальним джерелом (формою) права постає результат правотворчої діяльності держави – форми вираження і закріплення норм права.

Серед науковців питання джерел права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина ґрунтовно досліджували В. Ф. Погорілко, який дає їх наукову класифікацію за видами, аргументовано доводить пріоритетність окремих із них; В. О. Котюк, який звертає увагу на багатозначність, багаторівневість категорії «джерела права»; С. В. Резніченко виділяє роль державної влади, яка є констатуючим началом у генезисі, становленні та функціонуванні джерел права; В. М. Марчук вважає, що джерела права розрізняються за джерелами волевиявлення, тобто вони є творінням різних суб'єктів правотворчості – законодавця, суду тощо; В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко доводять, що джерела є нормативно-правовими актами волевиявлення народу або держави, що мають юридичну силу, або є прояв об'єктивізації волі Українського народу і політики Української держави, що є носіями певної юридичної сили; В. Б. Авер'янов зазначає, що це зовнішні форми встановлення і вираження адміністративно-правових норм – акти правотворчості державних органів та організацій, органів місцевого самоврядування, прийняті в межах їхньої встановленої законодавством компетенції, а також міжнародними угодами (договорами) і міжнародно-правовими актами, ратифікованими країною; В. В. Копейчиков зауважує, що це визнана в конкретному суспільстві офіційна форма (спосіб) зовнішнього вираження та закріплення норм права, посилення на яку підтверджують їхнє існування.

Категорія «джерело права» в навчальних посібниках, як правило, розглядається у таких значеннях: по-перше, «джерело права» в матеріальному розумінні – це суспільні відносини, які розвиваються і обумовлюють виникнення, розвиток та зміст права [9]; по-друге, «джерело права» в ідеологічному розумінні – це виражена в офіційній формі сукупність юридичних ідей, поглядів, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право [10]; по-третє, джерело права у формальному (юридичному) розумінні – це офіційні форми зовнішнього вираження і закріплення правових норм, що діють в певній державі, тобто це і є власне форма права. [11].

Для сфери захисту прав і свобод людини і громадянина всі з перерахованих вище значень джерел (форм) можуть мати сенс, оскільки ця порівняно новітня класифікація базується як на підходах практики, так і на доктрині, правових звичаях. О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко виділяють такі аспекти розуміння категорії «джерело права», які є прийнятними для джерел права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина: джерело виникнення права як соціальної категорії – пам'ятки історії, які історично мають юридичний зміст і визначають напрями становлення права конкретної держави; у генетичному розумінні – умови формування права – фактори правотворчості та загальнолюдські цінності, що безпосередньо впливають на процес формування та функціонування права; джерела права в юридичному значенні – спосіб зовнішнього прояву права – текстуальні джерела права, які, у свою чергу, поділяються на первинні, які є безпосередньою підставою для виникнення суб'єктивних прав і обов'язків, і похідні – уточнюють зміст первинних – судова та адміністративна практика; діяльність суб'єктів суспільних відносин, у результаті якої реалізуються їхні потреби та задовольняються інтереси [8, с. 335].

Вивчення наявних поглядів на джерела (форми) права, зокрема у сфері правового захисту прав і свобод людини й громадянина, дає можливість встановити, що відповідне поняття ґрунтується на досягненнях теорії права, у межах якої склалося два підходи до застосування поняття «джерело права». Тому поняття «джерело права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина» можна розглядати в соціально-матеріальному та в юридичному (формальному) значеннях.

Слід підтримати думку В. Ф. Погорілка, який наголошує на багатоаспектності поняття «джерело права», однак у сучасній юридичній науці воно здебільшого вживається у формально-юридичному значенні [12, с. 46]. О. Ф. Скакун вважає, що у національній теорії права під джерелом права прийнято розуміти похідні від держави чи визнані нею офіційні документальні форми вираження та закріплення норм права, які надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення [13, с. 308].

Таким чином, вживання категорії «джерело (форма) права» означає, що йдеться про джерела права у формальному (юридичному) значенні.

Водночас джерельна база права є достатньо розгалуженою, специфічною. Враховуючи особливості даного інституту, зазначимо, що за кількістю переважають підзаконні та локальні нормативно-правові акти.

Слід окреслити такі загальні риси:

1) різноманітність та значний обсяг джерел у сфері функціонування правоохоронних органів у галузі захисту прав і свобод людини й громадянина. Ними виступають акти усіх гілок влади: законодавчої; виконавчої; судової. На рівні законодавчої влади приймаються Конституція та законодавчі акти. Виконавча влада ухвалює постанови, розпорядження, протокольні рішення тощо, судова – рішення, ухвали Конституційного Суду України, судів загальної юрисдикції (місцевих судів, апеляційних судів та Верховного Суду України).

Слід погодитися з тим, що в кожній країні кількість правових джерел не піддається точному обліку, але можна стверджувати, що йдеться принаймні про десятки тисяч документів [2, с. 28]. В Україні діє єдиний державний реєстр нормативно-правових актів. Такий реєстр являє собою автоматизовану систему збирання, накопичування та опрацювання актів законодавства. За даними Міністерства юстиції України, кількість нормативно-правових актів становить близько 90 тисяч [14];

2) відсутність загальних кодифікованих актів у сфері захисту правоохоронними органами прав і свобод людини та громадянина. На зразок кримінального, цивільного, де базові юридичні норми зведені у загальний кодифікований акт;

3) особливе місце підзаконних нормативно-правових актів, що належать, безпосередньо, органам у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина в системі джерел права. Незважаючи на загальне визнання необхідності та пріоритету регулювання прав і свобод людини й громадянина, роль локальних правових актів є значущою;

4) ряд із них одночасно виступає і як норми основних галузей права – таких, наприклад, як конституційне право, адміністративне право, муніципальне право, цивільне право та інші;

5) значна частина цих норм існує в нормативно-правових актах правоохоронних органів, які входять у систему органів державної влади; вони носять локальний характер, але є обов'язковими для виконання на відповідній території;

6) не всі відносини, що виникають у сфері організації і діяльності правоохоронних органів, є предметом правового регулювання, ряд відносин виходить за межі правового регулювання.

Зважаючи на це, дослідники вважають, що правові норми, які покликані регулювати правовідносини у сфері функціонування правоохоронних органів, мають відносно самостійний предмет свого регулювання, подвійне коріння (державно-правові, локально-правові норми), але є обов'язковими для виконання.

Запропонований перелік ознак джерел (форм) права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина є ґрунтовним та дає можливість всебічно охарактеризувати досліджуване явище і поглибити його розуміння, що відповідає вимогам діалектичного методу пізнання. Водночас наданий перелік ознак джерел (форм) може бути орієнтиром для працівників публічних інституцій при вирішенні питання, чи належить певний документ, який містить приписи щодо правил поведінки, до сфери їх компетенції тощо.

Виходячи з того, що під джерелами права розглядають форми, у яких виражена правова норма, можна виділити як внутрішньо національні, так і міжнародні джерела. Прийняття

в листопаді 1995 року України в члени Ради Європи суттєво вплинуло на подальший розвиток прав і свобод людини й громадянина. Україна приєдналася до великої кількості багатосторонніх європейських конвенцій у галузі прав і свобод людини і взяла на себе конкретні зобов'язання щодо імплементації їх норм у національне законодавство.

Правовідносини у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина регулюються Основним Законом, законодавчими актами, підзаконними нормативно-правовими документами, міжнародними договорами, учасником яких є Україна, та локальними нормативно-правовими актами. Відомо, що саме таку систему права в досліджуваній сфері обрано в Конституції України. Аналіз різних джерел правового регулювання відносин у досліджуваній сфері дає підстави вважати, що існує певна логічна послідовність у їхньому розвитку та взаємозбагаченні. Хоч це й не виключає окремих суперечностей між цими джерелами, а тому суб'єкти у сфері публічного управління намагаються їх усунути, упорядковувати, систематизувати, інкорпорувати, кодифікувати тощо.

Конституція України у ст. 3 визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, яка визначає сенс української держави. В умовах загострення військового конфлікту на сході України жертвами стають мирні громадяни, які найбільше потребують правового захисту з боку держави та правоохоронних органів України, міжнародних інституцій.

Теоретичний розгляд джерел (форм) права дасть змогу в подальшому передбачити шлях розвитку захисту правоохоронними органами прав і свобод людини й громадянина в українському суспільстві. Завдання правового дослідження джерел (форм) полягає у з'ясуванні рівня загальності ознак окремих джерел права, який характеризує і визначає їхню сутність. Категорія «джерело права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина» є спорідненою з категорією «джерело права», водночас має власний предмет і метод регулятивного впливу на суспільні відносини. Інше питання – система джерел (форм) права в обраній проблематиці.

Ведучи мову про перспективи подальших напрацювань у даному напрямі, слід враховувати світові глобалістичні процеси та стрімкий розвиток суспільно-політичного життя в Україні, приділяти увагу витокам правової науки – природної теорії джерел (форм) права.

Висновки. Джерела (форми) права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина є вихідними як від держави, так і від самоврядних інституцій. Певне значення має й інститут публічного адміністрування, адже саме він – найближче до проблем, пов'язаних із вирішенням питань захисту прав і свобод людини й громадянина. Серед джерел права виділяються як внутрішні, так і зовнішні (міжнародні). До внутрішніх джерел належать: нормативно-правові акти, видані в Україні; підзаконні акти; правовий та судовий прецедент. До міжнародних джерел слід віднести: міжнародно-правові акти в галузі публічного адміністрування; міжнародно-правові договори. Перераховані джерела (форми) права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні існують не відмежовано, а взаємодіють і доповнюють (регламентують, роз'яснюють) Основний Закон та закони України, що дозволяє говорити про об'єктивність існування системи джерел (форм). Під цією системою слід розуміти ієрархічну, послідовну та логічну систему Конституції та законів України, інших правових актів чинного законодавства, зв'язаних між собою метою утвердження, гарантування захисту прав і свобод людини й громадянина.

Отже, джерелом (формою) права у сфері захисту прав і свобод людини й громадянина виступає нормативний акт органу державної влади або органу публічного управління, територіальної громади, який містить у собі правові норми, що регулюють публічно-управлінську діяльність у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина.

Список використаних джерел

1. Делія Ю. В. Поняття та види джерел права в галузі місцевого самоврядування в Україні. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук праць*. 2004. Вип. 31. № 2. С. 28–35.

2. Школик А. М. Порівняльне адміністративне право: навч. посіб. для юридичних факультетів та факультетів міжнародних відносин. Львів: ЗУКЦ, 2007. 308 с.
3. Гураленко Н. А. Основні концептуальні підходи до розуміння категорії «джерело права». *Юридична Україна*. 2007. № 6. С. 13–18.
4. Энциклопедический словарь. Т. XIII / под ред. К. К. Арсеньева, Е. Е. Петрушевского. СПб. : Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронъ. Типо-Литография И. А. Ефрона, 1894. 499 с.
5. Кудрявцева О. М. Джерела права у сфері утвердження та захисту конституційних прав дитини: поняття, види, система. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 31. Том. 1. С. 92–97.
6. Проблемы теории державы и права: підруч. / під ред. С. С. Алексеева. Москва, 1979. 396 с.
7. Марчук В. М. Основні поняття та категорії права. Київ: Вид-во «Істина». 2001. 144 с.
8. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 688 с.
9. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2010. 264 с.
10. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.: За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2002, 368 с.
11. Віхров О. П., Віхрова І. О. Основи держави і права. Курс лекцій : навч. посібник. Десна: Поліграф, 2015. 304 с.
12. Джерела права України (загальна теорія джерел конституційного права України / В. Погорілко, В. Федоренко. *Вісник АгрН України*. 2002. № 1 (28). С. 46–59.
13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. Пер. з рос. Харків : Консул, 2001. 656 с.
14. Міністерство юстиції України. Інформаційний фонд Реєстру кількості нормативно-правових актів.
URL : <http://www.reestrnpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/RnaAbout?OpenDocument>. (дата звернення: 20.09.2018).

Делия Юрий Владимирович,
кандидат юридических наук
(Донецкий юридический институт МВД Украины,
г. Кривой Рог)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-5545>

ИСТОЧНИКИ (ФОРМЫ) ПРАВА В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В УКРАИНЕ (ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В статье исследовано теоретические и практические вопросы, осуществлен анализ источников права в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина в Украине. Отмечается, что категория «источник права в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина» является родственной с категорией «источник права», но в то же время имеет свой предмет и метод регулятивного воздействия на общественные отношения.

Ключевые слова: источник права; источник права в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина в Украине; права и свободы гражданина; правоохранительные органы; формы права.

Deliya Yuri Vladimirovich,
PhD in Law, Associate Professor
(Donetsk Law Institute. MIA of Ukraine. Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-5545>

SOURCES OF LAW IN THE SPHERE OF PROTECTING BY THE LAW ENFORCEMENT BODIES OF THE HUMANITIES AND FREEDOMS OF THE MAN AND THE CITIZEN IN UKRAINE

The article substantiates the concept of a system of sources of law in the field of protecting human and citizen rights and freedoms in Ukraine. It is noted that the category «the source of law in the field of protection human and citizen's rights and freedoms» is related to the category «source of law», simultaneously it has its subject and method of its regulatory influence on public relations. Classification of the main types of sources of constitutional law in the field of the protection human and citizen rights and freedoms in Ukraine has been carried out. It is noted that along with such traditional sources of law as the Constitution and laws of Ukraine, an important place in the system of relevant sources belongs to international legal acts, universally recognized norms and principles of international law, form

international standards in the field of protecting human and citizen rights and freedoms in Ukraine. The content of the category «the source of law in the field of protection rights and freedoms of man and citizen in Ukraine» and its essential features are defined.

Sources (forms) of law in the field of protection human and civil rights and freedoms are the starting point both from the state and from self-governing institutions. Of particular importance the institution of public administration is, because it is closer to the problems connected with solving issues of protecting human rights and freedoms of citizens.

The source (form) of the law in the field of protection human and civil rights and freedoms, it is the normative act of the public authority or public administration body, the territorial community, which includes the legal norms governing public-management activities in the field of protecting human opportunities and interests.

Key words: *citizen; constitutional rights and freedoms of a citizen; a source of law; a source of law in the field of protecting human and civil rights and freedoms in Ukraine; a system of sources of law in the field of rights to protect human and citizen rights and freedoms in Ukraine.*

Надійшла до редколегії 04.06.2018